

Наукові установи

Омелян Прицак

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ ПОМІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ*

Усі історики НТШ поділяють його історію на два періоди: блискучий період 1894—1914, який і був темою докладу мого передбесідника, та блідий період поміж двома війнами, до насильної ліквідації товариства у січні 1940 р.

Оцей блідий період і є темою моїх ювілейних завваг. Заки перейду до розгляду причин тої диспропорції, дозволю собі підкреслити, що кожен дослідник НТШ мусить брати до уваги наступне: як літературне товариство Шевченка у 1873 р., так і Наукове Товариство (від 1892 р.) було в основі не галицьким твором, а твором українців із центральних земель. Оті інституції були задумані як відповідь Старої Громади, зокрема її полтавських членів, на Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р.

Далеко від деспотичної царської влади, у Галичині, що була складовою частиною конституційної монархії, НТШ мало згідно зі сподіванням своїх засновників, у скорому часі перемінитися в Українську Академію Наук.

Але сталося інакше. До кінця існування Австрійської імперії поляки не допустили до того, щоб постала Українська Академія Наук у Львові, а тим часом зайшли рішаючі переміни у Києві. Обидві російські революції та Визвольні Змагання зробили перелом у ставленні придніпрянських основників товариства до свого твору, який силами самих галичан, які тільки що увійшли в стадію «Просвіти», свого часу не зміг би постати.

Після 1905 р. можна було у Києві заснувати паралельну наукову інституцію — Українське Наукове Товариство, і основна енергія придніпрянців була тепер спрямована туди. Очевидно, у консеквенції 1918 року не Львівське НТШ, а Київське УНТ стало базою для організації найвищої національної наукової інституції — Української Академії Наук у Києві.

Тепер від 1918 р., НТШ було відсунуте на другий плян. Керівництво українською наукою перейшло до Києва, а НТШ поволі перемінилося в галицьку інституцію місцевого значення.

* Доклад виголошений підчас Наукової Конференції УВАН з нагоди 100-ліття НТШ.

Кожна наукова інституція є дефіцитним підприємством і мусить мати поміч або свідомої ваги науки культурної промадськості або держави.

До 1914 р. НТШ мала поміч і одного, і другого чинника. Але тут треба зразу підкреслити, що на НТШ давали більші суми майже виключно придніпрянци: Єлисавета Скоропадська Милорадович (1832—1890), Дмитро Пильчиків (1821—1893), Павло Пелехін (1839—1918), Василь Симириченко (1835—1915), Євген Чикаленко (1861—1929). Галичани не мали ще меценатів того формату до 1914 р., а коли після війни, головню у 1930-тих роках під Польщею, була створена українська економічна сила, серед керівників українського економічного життя не було зрозуміння на потреби науки. Також еміграція до Америки, головню галичани і прикарпатські русини, ще не доросла до справ української науки.

Від 1921 р. Галичина і Придніпрянщина були відділені майже непрохідним муром, а крім того большевицька влада винищила спочатку економічно, а потім і фізично українських меценатів науки на Придніпрянщині.

Як офіційно-галицька установа, НТШ в системі Австрії діставало грошову допомогу і деякі привілеї для своїх підприємств.

Відділ НТШ діставав, починаючи з 1894 р. від держави (центрального австрійського уряду, галицького та буковинського союму) підмогу, що постійно зростала і дійшла до суми 102 000 австрійських корон у 1916—17 рр. Крім того друкарня НТШ мала люкративний привілей друкувати шкільні підручники, а переплетня Т-ва опрацьовувати акти Галицького союму.

Після польської окупації Галичини НТШ стратило всі ті дотації та привілеї, тільки в ряди-годи польський уряд кидав Товариству, як псові кістку, кілька тисяч золотих річно.

Для характеристики ситуації дозволю собі подати деякі факти, взяті із Хроніки НТШ за роки 1923—1925, що вийшла у Львові у 1926 р. Оці факти відносяться до збірки жертв на «Ювілейний дар» для НТШ з нагоди його 50-ліття — акції, що відбулася 50 років тому. В ній взяли участь головню українці Галичини, як у краю так і в Америці, Канаді та європейських країнах. Очевидно, що Придніпрянщина, в 1923 р. уже УССР, у тій акції брати участі не могла.

Потенціал українських людей Галичини та їх колоній, що мали зрозуміння для потреб науки, був тоді ще надзвичайно невеликий. Уся ювілейна збірка принесла біля 1743 доларів (з того сама Галичина дала 1000 доларів).¹

Найбільша особиста пожертва була (не українець!) д-ра Йосифа Ерліха у Львові, який дав 100 доларів. Відомий український лікар М. Паньчишин дав 3 долари, обезпеченеве Т-во «Дністер» у Львові 5 дол., а Земельний Банк у Львові 12.50 дол. Серед жертводавців не видно було таких імен як . . . Митрополит Андрій Шептицький. На 1000 доля-

¹ «Виказ надісланих жертв на «Ювілейний Дар» для Н. Т. ім. Шевченка». Хроніка НТШ за роки 1923—1925, ч. 67—68 (Львів, 1926), стор. 169—176.

рів склалися дрібні пожертви висотою поміж 50 центів та 1 доляром. Головно, по 1 долярові від членів НТШ, дійсних і звичайних, професорів гімназій та священників. Варто теж назвати УВУ у Празі, якого професорський склад вклав кількадесятя долярів.

Уся Канада збрала 18 долярів: о. Михайло Ірха 1 дол., Ник. Сироїдів, Вінніпег — 1 дол., у провінції Саскачеван трьох громадян склало по 5 долярів: Михайло Рейчиба, Юрій Бабіцький та І. Чарнецький.

Із США прийшло біля 620 долярів, в тому: Центральні установи дали — Об'єднання (УНСоюз) — 35 долярів, «Провидіння» — 25 дол.; найбільша жертва одної людини в США вплинула від д-ра В. Сіменовича (Чикаго) з жінкою — 30 долярів.

Чикаго збрало разом 125 дол., Детройт (з Гемтрамком) 133 дол., Ньюарк 30 дол., Філадельфія 70 дол., а в Нью-Йорку Комітет Українського Народного Товариства зібрав аж 251 дол.

Разом ціла Північна Америка (США і Канада) склали на українську науку з нагоди 50-літнього ювілею НТШ суму — 640 долярів. Це варто відзначити у році другої ювілейної збірки — 100-літньої.

Як бачимо — пересаджена до Галичини з австрійською допомогою придніпряньська інституція — НТШ, в часі поміж війнами не могла силою галичан, що жили на вужчій своїй батьківщині або в колоніях, здобути собі своєї фінансової бази.

Другим чинником, що має вирішальну ролу у функціонуванні наукової установи — це постійний приплив молодих наукових сил, які забезпечують катедри та семінари.

Хоч до кінця існування австрійської держави українцям не вдалося вибороти у Львові свого університету, все таки у системі польського університету діяв десяток українських професорів і тисячі українських студентів дістали там свій науковий вишкіл.

Після окупації Львова поляками усіх професорів-українців звільнено. Поляки відмовилися і тепер дозволити українцям мати свій окремий університет у Львові. Свідоме своєї відповідальности за українську науку НТШ перейняло на себе у 1921 р. організацію унікального в історії української культури тайного університету у Львові, який одначе, при постійній поліційній нагинці зміг проіснувати тільки до 1925 р.

Деякий час опісля заволоділа діячами НТШ резигнація, аж кілька років до другої світової війни Товариство знов виступило активно: до наукових комісій допускалися тепер талановиті студенти українці львівського університету, щоб там діставати доповнення українознавчої сторінки їхніх студій, очевидно неофіційно і нелегально. Я сам дістав свою наукову підготовку з історії України у трьох історичних комісіях НТШ в рр. 1936—39; про той тип «українського університету» можна прочитати цікаві спогади мого колеги з тих часів і дійсного члена нашої Академії д-ра О. Домбровського в одному з останніх номерів «Українського Історика».²

² Олександр Домбровський, «Семінар історії України при НТШ у тридцятих роках», Український Історик, ч. 37—38, (1973), стор. 119—129.

Але знов же через брак фінансової бази, оте школення було не завжди систематично видержане, а крім того тільки невелике число студентів можна було ним охопити та забезпечити їх найбільш необхідним.

Правда, крім Львівського університету українські дисципліни можна було вивчати і в інших університетах Польщі, де навіть були українознавчі катедри, головню у Кракові та в Варшаві. Очевидно молоді українські вчені, які там дістали свою підготовку, не раз прибували до Львова. Львів, де в 1892 р., коли Т-во стало науковим, майже на пальцях обох рук можна було порахувати активних науковців, став тепер осідком поважного числа вчених. У системі НТШ постають щораз нові комісії фахівців: клясичної філології, історичного мистецтва, термінології, шевченкознавства, української мови, української літератури, три історичні комісії (старої та нової історії, джерелознавства), але первородний гріх Т-ва після 1920 р. — брак належних фінансів не дає їм змоги розвинутися та стати на ноги.

У науковій справі велике значення має ще плянове і далекого керівництво. Його продемонстрував вперше в історії української науки придирчаний Михайло Грушевський, власне як голова НТШ.

Вирочені в біді, придавлені всякими комплексами і задоволені всякими дрібними уступками галицької науковій діяч звычайно не мали потрібного формату і горизонту.

Ось, наприклад, дуже цінний науково-популярний історичний журнал «Стара Україна» виходив два роки у Львові (1924—25) при фаховій, відданій і безкоштовній редакції Івана Кривецького; не зважаючи на те, що журнал ще не розрісся, він не тільки не був дефіцитним, але навіть приносив деякий зиск. Одначе тодішні керівники вважали, що даний зиск не співмірний з обтяженням себе додатковим трудом і журналь мусів перестати виходити.

Таким провідником НТШ бракувала харизма зацікавити зростаючі українські економічні чинники інтелігентною співпрацею для спільних користей. Тільки в останній половині тридцятих років, деякі молоді дійсні члени Т-ва (головню д-р Володимир Кубійович), заставили Товариство співпрацювати у таких рентовних підприємствах як «Атляс України», Збірник «Карпатська Україна» і д. д.

Але була одна ділянка і то підставова — верстат праці для українських студій, в якій НТШ поміж війнами мало епохальний успіх. Маю на увазі розвиток бібліотеки. Тут злобна людина могла б додати, що основна заслуга в тому не своя — галицька, а знов там була допомога Східньої України.

Продукція українського друкованого слова, як у Східній Україні так і Західній має свою неповторну історію. До 1905 р. на СУЗ це тільки в ряди-годи вдавалося з великим зусиллям видати якусь публікацію, не раз на один або кілька років, і то ще задовго до заборони українського слова. Напр., від «Енеїди» до «Кобзаря», цебто за роки 1798—1840 вийшло всього в російській імперії 44 українські книжки. З них тільки 7 на Україні. В рр. 1841—1905, головню від кінця 90-их рр., про-

дукція значно позвавилася — маємо тут число 1250 друків, з них 919 в Україні.

У Галичині від 1875 р., коли вийшло 62 друків, число постійно збільшувалося: у 1913 р. було їх уже 362 (у тому ж часі на всіх східних землях вийшло 500 друків). Але від 1924—25 р., коли «вибухло» в Україні неймовірне число українських друків — 1813, українізація і справа українського друкованого слова революційно змінилася. У 1928 р. було українських друків уже 3220, а у 1931 — 6445; цебто за один рік більше як усіх друків разом взятих до 1917 р.

Як могло б НТШ без відповідної грошової бази забезпечити українську і світову науку постійним закупом отої маси українського друкованого слова, без якої праця над українськими темами була б неможлива?

Але тепер знов стала на допомогу оригінально своєму творові Придніпрянина.

В 1927 році Рада Народніх Комісарів УРСР признала бібліотеці НТШ обов'язковий примірник усіх друків Республіки в обмін за (порівняльно нечисленні) галицькі видання. Власне цей обов'язковий примірник став дуже значним джерелом поновлення книжкових фондів бібліотеки.

У 1926 р. бібліотека налічувала вже около 100 000 томів; за наступних 13 років вона потроїлася: число збільшилося до 300 000. При чому в часах великої наукової активності в Україні бібліотека НТШ дістала в науковому світі свою заслужену славу найкращої спеціальної української бібліотеки поза межами УРСР.

Період історії НТШ поміж війнами — це теж період «галичинізації» НТШ. Він почався властиво ще 1913 р., коли галицька реакція виперла М. Грушевського до Києва.

Можна по різному оцінювати «Галичанство». Без сумніву в ньому чимало негативних прикмет, які ніхто інший, як власне Грушевський натаврував. Дріб'язковість, брак витривалости, готовість розміняти велику загальну акцію на маленькі групові користі.

Але наприкінці 19 стол. власне на території Галичини силами і співпрацею найкращих українських талантів усіх українських земель відбувся епохальний процес націоналізації передової на ті часи київської науки в ділянці гуманістичних наук — головно в історії, а опісля також історії літератури та фолкльору. При галицькім консерватизмі — та частинно опортунізмі — оті здобутки там збереглися аж до тридцятих років і пізніше, до часу, коли, після бурхливого росту двадцятих років, прийшло жорстоке переслідування тридцятих років і встановлення нового большевицького пре-секулярного відношення до науки як служанки комуністичної та імперської реакції.

Дячі української культури і науки у Києві — Харкові — Одесі навіть у часи найбільшого підйому наукової національної творчости в УРСР, інстинктивно відчували можливість прийдешньої небезпеки, і як Грушевський під час свого ювілею в 1926 р., закликали галичан не

опускати рук, мовляв, Київ уже цілком заступив Львів. Львів мусів остатися активним побіч Києва і крім того ще стати на варті.

Як відомо, наступ на нову українську національну науку почався уже 1929 р., сумної пам'яті процесом СВУ. Тепер НТШ у своєму останньому десятилітті існування у Львові знов мусіло перебрати відповідальність за керівництво загальної української науки. При всіх недомоганнях, які були тут названі, воно було до тої ролі готове та завдяки своєму 65-літньому досвідові, підготоване, може не так кількісно як без сумніву якісно.

Українська наука про Україну у системі Української Академії Наук, переіменованої 1956 р. на АН УРСР ледви могла б перетривати до наших днів, якщо б після 1939 р. та після 1944 р. вчені із НТШ не влили до неї своєї цілющої крові і пораненій постійним кровотоком науці Києва — Харкова — Одеси, відірваній і ізольованій від західньої науки, не допоміг своєю самопожертвою — Львів, своїм тепер уже галицьким НТШ.

І тут, той здавалось би дуже блідий і нецікавий період НТШ поміж війнами — доконав епохального подвигу як приклад циклічного наукового єднання поміж українським сходом і заходом в ім'я одної великої загально-української науки, невід'ємної частини західньо-європейської і світової поза-геттової науки. І в тому епохальне значення нашого періоду історії НТШ, не менше від ролі НТШ часів М. Грушевського.